

Ірина Майба

ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ ПОДІЙ ПЕРЕД ОБЛОГОЮ 1649 Р. У ДЖЕРЕЛАХ ТА У ПРАЦЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ—ХХІ СТ.

Польські хроніки середини — другої половини XVII ст. — найбільший комплекс наративних джерел з історії Національно-визвольної війни. Останній тут завжди приділялася особлива увага, причому деякі твори були спеціально їй присвячені. Інша справа, що висвітлення історії Визвольної війни подавалося з позицій панівного класу Речі Посполитої, відверто ворожих антифеодальній та національно-визвольній боротьбі українського народу. Частина хронік (Йоахима Пасторія, Альберта Віюка Кояловича) була створена вже в період Національно-визвольної війни, частина — у другій половині XVII ст., а деякі, навіть, ще пізніше. Найпопулярнішою польською хронікою XVII ст., в якій висвітлюється історія Національно-визвольної війни, була «Громадянська війна» Самійла Твардовського.

Аналіз історичних даних про військову кампанію 1649 р. на Україні містить анонімна віршована пам'ятка середини XVII ст. — «Катафалк рицерський» (1650). Цей маловідомий текст прояснює чимало деталей козацько-польського протистояння, представлення хронікерських матеріалів початку Козацької революції середини XVII ст. в оригінальному творі, виданому анонімним сучасником описуваних подій — «Катафалк рицерський» («Katafalk Rycerski Wielmożnemu Jego Mości Panu Mikołajowi z Dambrowice Firleiewi Staroscicowi Trembowelskiemu, Rotmistrzowi I. K. M.» з доданими практично самостійними творами «Kathastrophe Katafalku abo Zal po Zalu Wielmożnych Ich Mści. Jego Mości Pana Piotra z Dambrowice Firleia Starosty Trembowelskiego...») [6, с.179].

Видання складається з трьох практично самостійних частин із власними назвами. Кожна написана з приводу смертей у 1649 р. представників родини Фірлеїв. Саме остання, третя частина твору — «Пам'ятка вічної слави ... Анджея Фірлея ..., військ коронних гетьмана» — і оповідає про військову кампанію 1649 р., ключовою постаттю якої і був А. Фірлей. Причому, наведена тут докладна

хроніка подій рясніє фактами, досі не введеними до наукового обігу. Винуватцем нової війни, що розпочалася 1649 р., автор «Катафалку» оголошує Хмельницького. Козацького гетьмана, на його думку, спокушала мала кількість польського війська на Україні. Приводом до відновлення збройного протистояння стали дії кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського, який у лютому 1649 р. підступив до Бару, чим порушив межу, яку козаки одноосібно визначили як кордон своєї території[6].

Отже, все йшло до великої війни. Ще одним приводом для неї стала і страта Хмельницьким урядового посла — Якуба Смяровського. Причому, на викладені події виглядають дещо тенденційно з української точки зору. Козацький гетьман, не чекаючи повного збору війська, вирядив частину полків вперед, аби вони організовували селянські повстання (тактика, що дала успішні результати в кампанії 1648 р.).

Далі автор «Катафалку» переходить до опису дій корпусу С. Лянцкоронського. Він первісно стояв табором під Кам'янцем-Подільським. Звідси вирушив до Меджибожа (власне, автор «Катафалку» порушує хронологію подій, спочатку був рейд на Остропіль, а потім повернення під Меджибіж), на який напали козаки. Останні бажали сквитатися за березневу поразку під Шаргородом і обложили у Меджибізькому замку полк місцевого пана Адама-Ієроніма Сенявського, старосту львівського і писаря польного коронного (на чолі цього полку стояв поручник Людвік Незабитовський).

Далі автор «Катафалку» коротко згадує про захоплення Летичева, де поляки обмили «попіл» спалених тут повітових «книг» (майново-судової документації, яку понищили повстанці) «кров'ю свавільників», яких вдалося знайти. Далі жовніри Лянцкоронського пройшли через Старокостянтинів і Красилів на Остропіль. Тут, після кривавого бою, полякам пощастило

примусити до капітуляції полковника Олександра Кривоносенка, сина М. Кривоноса. Після цих рейдів, чуючи про наближення головних сил Хмельницького з татарами, поляки рушають до Збаража, де мали зійтися для подальшої оборони усі польові полки армії Речі Посполитої. Відтак, автор «Катафалку» бере «паузу», аби наново представити суперників — Хмельницького з його повстанським військом та вождів і старших офіцерів коронної армії. Хмельницького зображено, як захопленого помстою хитрого полководця («силу» «фортелів» він проти Корони готує).

Оповідач піднесено твердить, що «пропорція» військ поляків і їх суперників під Збарожем була 1:100 [6]. Але випереджав усіх славою, на думку автора «Катафалку», князь Ярема Вишневецький. Автор «Катафалку» погоджується, що дії Хмельницького тут були «вірні» та ефективні (іх йому ніби самі античні богині помсти підказували).

Він пише: «ті війська Хмельницького матимуть не меншу славу» за свої капітальні облогові споруди. Утім, хвалить і польське жовнірство, яке і проти цього також встояло. Автор турбується, аби пам'ять про Збарозьку облогу була вшанована. Вважає, що жовніри-герої гідні кам'яногоobelіска, яким ще Аполлон звик позначати місця славних подій. Згадує і приклад давніх римлян, які робили погруддя предків на пам'ять потомкам. Свій твір автор також уподібнюєobelіску чи то напису наobelіску, зробленого, аби у ньому справ Героя «пам'ять свіжа завше тривала».

Таким чином, «Пам'ятка вічної слави ... Анджея ... Фірлея ..., військ коронних гетьмана», що є третьою останньою частиною анонічного віршованого твору «Катафалк рицарський» (1650), містить чимало не введених до наукового обігу історичних фактів про військову кампанію 1649 р. на Україні (власне на Волині і Поділлі). Попри те, що головними героями твору є представники польсько-шляхетського табору, автор описує і дії українсько-козацьких повстанців, подекуди віддаючи належне їх воїнським талантам. Звертають на себе увагу також і намагання автора «Катафалку» вписати сучасну війну в «античну рамку», що за тогочасними уявленнями надавало респектабельності і «всесвітньо-історичного значення» всьому сюжету Козацької революції середини XVII ст. [6, с. 411].

Не можна лишити поза увагою хроніку польського поета та історика II пол. XVII ст. Веспазіяна Коховського (1633—1700 рр.). Чільне місце посідає його чотиритомна фундаментальна латиномовна хроніка «Польські аннали від смерті Владислава IV». Видатний польський поет та історик, офіційний придворний історіограф польського короля

Яна Собеського, безпосередній учасник війни між Україною та Польщею висвітлив у своєму творі сучасні йому події 1648—1672 рр. — 25-річний період від смерті короля Владислава IV до кінця правління Михайла Вишневецького [30]. У його творі детальніше, ніж у будь-якій пам'ятці польської історіографії XVII ст., йдеться про події Національно-визвольної війни українського народу та наступної Руїни.

Для написання своєї хроніки В. Коховський використав значну кількість наративних джерел (хроніки, щоденники, мемуари), документальний матеріал, власні спогади та спогади очевидців, які брали участь у тогочасних подіях. Серед авторів, творами яких користувався хроніст, є Й. Пасторій, А. Тульден, і А. Біскупський, П. Коноядський, П. П'ясецький, А. Кордецький, Я. Видждя, А. льшовський, Кш. Степанович, Я. Лосценіус, збирач документів, М. Голинський.

В. Коховський розподілив свою хроніку на семирічні цикли — «клімактери» (лат. *klimakte* — ступінь або критичний рік). Цю ідею він запозичив у античних авторів, які вважали, що кожні сім років у кожному біологічному організмі відбуваються суттєві зміни. В. Коховський логічно пристосував це твердження до польської історії: 1648 р., з якого починається виклад подій у хроніці, позначився смертю Польського короля Владислава IV та вибухом козацького повстання в Україні, яке очолив Б. Хмельницький; сім років, у 1655 р., Річ Посполита вступила у виснажливу війну зі Швецією; у 1662 р. відбулося заворушення конфедератів, а у 1669 р. польський король Ян Казимир зрікся престолу. Основний комплекс відомостей з історії України середини і третьої чверті XVII ст. міститься у першому томі хроніки В. Коховського, який охоплює події 1648—1655 рр. Вони переважно стосуються Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Розглянемо більш детально інформативні можливості хроніки В. Коховського щодо подій в Україні середини і третьої чверті XVII ст. Історіографічний інтерес становлять відомості автора про запорозьких козаків. У трактовці В. Коховського козаки — це військовий елемент, вільний від будь-чийої влади. Хроніст торкається етимології слова «козак», який, на його думку, веде свою назву від «сарга», тобто «коза»: «... воїни, що відзначилися у багатьох справах, дуже швидкі, яких прийнято називати козаками... бо їх козацькі закони відмічені стрімкими походами..., а самі вони ні про що не піклуються, нічому не підкоряються» [30, с. 7]. Таке тлумачення походження слова «козак» було поширеним у польській

історіографії XVII ст., зокрема, воно зустрічається у польського історика Павла П'ясецького, твором якого, в свою чергу, користувався В. Коховський [30, с. 27]. Розпочинаючи розповідь про повстання в Україні, В. Коховський дав глибокий аналіз причин соціального вибуху. Хроніка В. Коховського є цінним джерелом з воєнної, політичної та дипломатичної історії України середини і третьої чверті XVII ст. У творі висвітлені майже всі значні битви Національно-визвольної війни і Руїни: Жовтоводська, Корсунська, Зборівська, Берестецька, Батозька, Жванецька, битви під Охматовим, під Підгайцями тощо. Основними джерелами відомостей польського хроніста були документи коронної канцелярії, до якої він мав доступ в якості королівського історіографа, збірка документів («записки») М. Голинського, власні спогади, спогади очевидців. Належність хроніста до польського табору обумовила використання ним джерел, створених переважно представниками Речі Посполитої, і, відповідно, наявність тенденційного ставлення до представників українського табору. На сторінках «Польських анналів» міститься чимало відомостей, які до сьогодні є остаточно не з'ясованими, що свідчить про джерелознавчу цінність цієї пам'ятки. Так, оригінальними є дані В. Коховського про українсько-польські переговори у червня 1648 р., особливо факт участі в них у якості посередника між польським послом А. Киселем та Б. Хмельницьким київського митрополита С. Косова — «людини шляхетського походження і у науках обізнаної». С. Косів, за твердженням автора, мав схилити Б. Хмельницького припинити повстання і розпочати переговори з поляками. Хроніка включає тексти переговорів, пункти замирення, листування між представниками України, Речі Посполитої, Османської імперії і Швеції. Так, В. Коховський вмістив на сторінках «Польських анналів» проект мирної угоди з Річчю Посполитою («козацькі пункти»). Але вони мають деякі розбіжності з оригіналом [30]. Це стосується пункту, в якому йдеться про кількість реєстру. Цінність «Польських анналів», як історичного джерела та пам'ятки історіографії підвищують власні роздуми і коментарі В. Коховського, його намагання вивести причини і наслідки подій, висловити власну думку і тим самим критично осмислити дійсність. Ці риси виділяють твір В. Коховського з-поміж праць його попередників і сучасників. Значна увага приділена В. Коховським характеристиці образів польських та українських діячів. Образи керівників Української держави (Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та ін.) позначені суперечливими характеристиками

і побудовані на контрасті. Так, Б. Хмельницький уособлює у В. Коховського головну причину нещастя Речі Посполитої. І, хоча хроніст визнає полководницький і дипломатичний хист українського гетьмана, дуже часто він «приписує» Б. Хмельницькому слова або дії, які є відвертими вигадками автора. Помітна загальна тенденція твору В. Коховського — приділяти більше уваги тим особистостям в українському таборі, які були схильні до пропольських заходів. Попри всі недокладності і недоліки високохудожнього майстерності при обробці історичних фактів, ґрунтовність викладу, власні спостереження і висновки автору твору, широка джерельна база свідчать про безперечну джерелознавчу та історіографічну цінність «Польських анналів» В. Коховського.

Менш відомою була «Польська історія» Яна Лаврентія Рудавського, секретаря Владислава IV, який емігрував 1656 р. до Австрії. Визвольна війна, якій хроніст присвятив половину свого твору, описана автором переважно з офіційних позицій. [16, с. 211]. Крім того, даються взнаки релігійні переконання Рудавського — фанатичного католика. Серед усіх інших польських хронік «Польська історія» вирізняється багатством джерельної бази і точністю їхнього відтворення. Досить сказати, що описуючи події війни, хроніст процитував повністю тексти понад 70 документів, частина з яких відома тільки з хроніки Рудавського. Можна назвати також низку історичних та публіцистичних творів, різноманітних документальних джерел, які були використані хроністом. Це дозволяє високо оцінити «Польську історію» як важливе джерело, багате на оригінальну інформацію. При цьому він характеризує козацтво, основу якого складав «русинський простолюду позбавлений всього, який не знаходить ніде безпеки». Короткозорою Рудавський вважав і українську політику уряду Речі Посполитої, неохоче визнавав, що український народ підтримав Б. Хмельницького як «батька вітчизни, відновителя (православної) релігії та давніх вольностей». Хроніст чудово усвідомлює величезне значення Національно-визвольної війни українського народу, вважаючи, що вона стала «Божою карою» для Речі Посполитої, підкреслює тріумф повсталі «Русі». Завершуючи цей дуже стислий розгляд твору Яна Рудавського, слід відзначити, що він є загалом достовірніший порівняно з хроніками В. Коховського [16].

Ще одне не менш важливе джерело з історії Збараської облоги, яке тривалий час перебувало поза увагою загалу істориків — латиномовна хроніка «Історія козацько-польської війни» польського хроніста Самуеля Ірондського, написана близько 1672 р. [31]. Самуель Ірондський (20-ті рр.

XVII ст. — після 1672 р.) походив зі знаного польського шляхетського роду герба «Равич», який осів на західноукраїнських землях. Майбутній хроніст здобув добру освіту, а досягнувши повноліття, служив у кварцяному війську Речі Посполитої, потім осів у своїй маєтності (с. Фаліївка). У роки Національно-визвольної війни українського народу Грондський брав участь у військових походах, виконував дипломатичні доручення, ведучи, наприклад, разом з іншим польським послом — Любовидзьким під Львовом переговори з Б. Хмельницьким (1655 р.). Своєму патроніві Михаєві Грондський присвятив фундаментальну латиномовну хроніку «Історія козацько польської війни», створену близько 1672 р., хоч матеріал до неї він готував ще з 1650-х рр. У творі відображено події 1648—1672 рр., що відбувалися переважно на території Речі Посполитої та України, особливо ж Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. Головним його джерелом був латиномовний твір польсько-німецького хроніста Йоахіма Пасторія, видрукуваний у Гданську 1652 року — «Війна скіфо-козацька». Він так само ліг в основу звісток Грондського про Зборівську битву й облогу Збаража. Тому вони є нерідко вторинними, а опис подій — досить поверховий. Водночас тут наявні й деякі оригінальні цікаві відомості, важливі також і авторове трактування подій та оцінки осіб, наприклад, його відверта ворожість до коронного канцлера Єжи Оссолінського [31]. С. Грондський досить об'єктивно змалював Національно-визвольну війну українського народу 1648—1658 рр. Підготовка до кампанії 1649 року розглядається у 1 розділах «Фірлей рушає на Україну» та «Польський командувач відходить табором», де дає оцінку військовій тактиці Б.Хмельницького (як і польський дослідник Л. Фронсь): «Хмельницький поширив за давнім панським звичаєм свою юрисдикцію або своє панування на землевласників там, куди козаки приходили. Це він робив і з огляду на свої успіхи торік. А що через значні заворушення не можна було стягти данини, то Хмельницький став вилучати й вивозити у віддалені місця все, що можна було знайти в жителів з рухомого майна, наприклад, усю худобу, мед, збіжжя. Через це декотрі з його підданих небезпідставно ремствували, а багато воїнів добровольців стали чинити беззаконня. Тоді він знову запросив на допомогу татар і якомога швидше скликав козаків. Вони ж, розуміючи, що їм загрожують значно тяжчі, ніж раніше, випробування, у разі якщо їхні пани знову підпорядкують усе собі, почали збиратися з ще більшим завзяттям. Тим часом Фірлей, просуваючись далі на Україну, здобув кілька міст,

насамперед Звягель, Остропіль і Бар; багато тисяч козаків він розігнав у кількох битвах і набрав чимало здобичі. Відтак, Хмельницький одразу ж, закликавши татарського хана, із незліченною кількістю його воїнів почав швидко наблизитися до польського табору. Побачивши це, Фірлей сповістив короля й порадив, щоб він прискорив свій прихід з основним королівським військом». Дослідник підкреслює підготовленість козацького і міць татарського війська, які витіснили польське військо Фірлея. Високу оцінку дає оборонним спорудам Збараського замку: «Відійшов з табором до Збаража. Там на дуже розлогій рівнині є прекрасно укріплена фортеця. У цій фортеці поставив залогу, розташувавшись табором...» [31, с. 111]. При висвітленні національно-визвольної війни 1648—1658 Грондський часто відходить від оцінок, характерних для більшості польсько-шляхетських історіографів, іноді відверто симпатизує українським повстанцям. Хроніка Грондського містить у собі чимало цінних оригінальних звісток, які використовувалися істориками 17—20 ст., у тому числі й українськими.

Про битву під Збаражем та облогу міста вже у кінці XIX—XX ст. були створені нариси польських істориків Людвіка Кубалі та Л. Фронсь.

Найбільш відомі дослідження Л. Фронсь — «Облога Збаража 1649 року», «Оборона Ясної Гори в 1655 році». Л.Фронсь аналізує джерела, на основі яких побудована його наукова праця. Робота складається з вступу, трьох розділів та закінчення. Основний акцент вступу дослідник зосереджує на політичній ситуації в середині Польської держави, подіям, які передували облозі Збаража та Зборівській битві в 1649 році. У розділі 1 — «Приготування оборони Збаража» дослідник акцентує увагу на особливостях місцевості довкола терену військових дій, на архітектурних особливостях Збараського замку, характеристиках військової тактики Б. Хмельницького, моральної обстановки коронних військ. Автор в розділі «Військові приготування під Збаражем» помістив цілу главу «Опис місцевості і замку», де відзначив не лише домінуючу роль фортеці в обороні Збаража, зазначаючи, що: «головною оборонною спорудою Збаража був замок, збудований князями Збараськими» [34]. Другий розділ — «Відбиття перших атак і штурмів» аналізує перші дні протистояння під Збаражем, дає військові характеристики козацьких полків та польських загонів. У третьому розділі «Систематична облога» історик акцентує увагу на спробах польської сторони дипломатично улагодити конфлікт, на причини звуження кільця оборони, а також на зміну тактики Хмельницького в сторону цілковитого оточення поляків.

Учений високо оцінював бойові якості

козацької піхоти і вважав її кращим зразком із такого роду військ у тогочасній Європі. Вчений наголошував на тезі, що «козацтво у цей час сповнив революційний дух, що надавав йому наснаги до боротьби за перетворення свого національного, соціального і релігійного становища, і все це сприяло тому, що козаки сформували непересічне військо, з яким мав рахуватися будь-який суперник» [34, с. 2]. Історик, намагаючись згладити образ непримиримості цього кривавого конфлікту, звертав увагу на факти зустрічей між козаками та королівськими воїнами, особливо між знайомими особами, яких було дуже багато серед сторін конфлікту, у перервах між боями, де вони мирно між собою спілкувались та дружно пригощали одні одних різноманітним почастунками [34, с. 4].

Варто виділити дослідження польського історика доби Хмельниччини Людвіка Кубалі «Облога Збаража в році 1649» (Краків, 1896). На сторінках висвітлено польський погляд на козацькі війни та їх негативну роль в історії польської державності. У студії Л. Кубалі «Облога Збаража...» відображено хронологію історичних подій упродовж червня-серпня 1649 року, подано детальні відомості про географічні особливості місцевості навколо Збаража, які були використані супротивниками під час облоги міста і замку. Наголосив на всенародній підтримці козацького повстання, що переросло в Національно-визвольну війну українського народу проти польської шляхти. Окреслені події стали причиною занепаду Речі Посполитої [29, с. 89].

Найпершим здобутком історичної студії про Збаразьку битву є джерельна база дослідження, зокрема, численні архівні матеріали, що автор зумів віднайти на теренах Галичини. У примітках до нарису «Облога Збаража і Зборівський мир» автор послався на розмаїті за змістом і формою джерела. Тут такі жанрові форми, як хроніки, історичні трактати і нариси, різні види «літератури факту» — реляції, описи посольств, листи, мемуари, похідні й табірні щоденники. Доцільно виділити діаріуші перебігу сеймових подій, що вели офіційно на кожному сеймі, часто фіксуючи дані про козацькі посольства на сейм та хід переговорів із ними.

Учений на сторінках своєї праці процитував два діаріуші про облогу Збаража, один із них — «Djarjusz krótszy oblężenia Zbaraża» — навіть повністю в Додатках до нарису [21, с. 116—118]. Також там подано лист А. Мясковського до королеви Кароля — як правдивий, що з королем Зборовом діялося, та звернення кримського хана до польського короля від 19 серпня 1649 р., котре містило умови перемир'я [21, с. 119—122].

Нарис Л. Кубалі «Облога Збаража і

Зборівський мир» складається з семи параграфів: I. «Obóz pod Zbarażem» («Табір під Збаражем»), II. «Szturm i oblężenie» («Штурм і облога»), III. «Odsiecz» («Допомога»), IV. «Bitwa pod Zborowem» («Битва під Зборовом»), V. «Traktaty z hanem» («Договори з ханом»), VI. «Traktat z Chmielnickim» («Договір із Хмельницьким»), VII. «Pod Zbarażem» («Під Збаражем»).

Те, що автор звернув увагу на козаків, засвідчує, що вже наприкінці XIX ст. їх вважали помітним явищем у польській історіографії. На передній план висунута воєнно-політична проблематика: у центрі уваги дослідника воєнна активність козацтва. Водночас слід відзначити захоплення автора гетьманом Б. Хмельницьким, його хистом полководця [29, с. 99].

Не менш важливою працею про облогу Збаража 1649 року є науково-популярна книга «Збараж 1649», опублікована у 2005 р., автором якої є дослідник К. Сьледзінський, який акцентував увагу на показі героїзму польських вояків та вмілому керівництві ними командування, виділяючи при цьому талант І. Вишневецького. К. Сьледзінський у розділі «Куліси політичної кампанії 1649 року» описує політичну ситуацію у Польщі та на Україні у 1648 році. Згадує про сейм у Варшаві, де зібрались дві сторони: канцлера Осолінського та військові А. Ліщинського і Я. Вишневецького. Було вислухано умови послів від Б. Хмельницького. Ціль переговорів — забезпечити мир в Україні. Але дослідник називає цей рік — «рік ганьби польської звитяги». 1649 рік — мав принести успіх, але не дипломатичний, а справжній. Неоднаразово зупиняється на характері Б. Хмельницького, його войовничості: Хмельницький не думав про мир, в думці була тільки війна. не раз повторював, що миру не хоче». Називає його «пригніченим тигром». Дослідник підкреслює вимоги, які представляв Б. Хмельницький, серед них: відмінення Брестської унії 1596 р., місце в сенаті для київського митрополита, номінацію на воеводу та київського каштеляна православного визнання, проти гетьманства Я. Вишневецького. К. Сьледзінський вказує термін підготовки до кампанії 1649 року — від 25 лютого до 22 травня 1649 р. «через порушення багато вимог Хмельницьким, комісари повернулися до Варшави, де відстоювали свої права. Король вислав до Хмельницького посла Якуба Сміяровського, але це не принесло ніяких результатів. Гетьман не раз повторив, що миру не хоче...» [32, с. 12—22].

Доцільно відзначити також доробок видатного польського історика Д. Анджейчака — монографія «Кампанія Збаразька 1649 року», де приділив особливо велику увагу висвітленню подій, що передували власне самій облозі (ім присвячено

175 стор. тексту з 272 стор. змісту книги): початку кампанії, співвідношенню сили сторін, стану фортифікацій Збаража, підготовку польського командування до облоги. Й помітно менше місце займає опис самої облоги (с. 195—259), зроблений на основі аналізу виключно опублікованих джерел. Дослідник Д. Анджейчак описує події, які передували кампанії 1649 р. у 1 розділі «Перед Збаражем» 2 частини «Підготовка до кампанії», де висвітлює підготовку козацького війська до битви, що «Хмельницький не може без союзника». Про призначення Яном Казимиром трьох нових регіментарів: Андрія Фірлея, Станіслава Лянцкоронського, Миколи Остророга. Дослідник згадує про посла Я. Смяровського, як і попередній дослідник К. Сьледзінський. Д. Андрейчак висвітлює підготовку Б. Хмельницького до війни і листування з сином М. Кривоноса, згадує про сутичку під Баром і поразку козаків, про військові дії на Волині — між річками Горинь і Слут, не оминає козацьке повстання біля Острога без згоди Б. Хмельницького «мордюючи близько 400 осіб, жидів та представників місцевого патріоту». Облозі Збаража, як підкреслює дослідник, передувала сутичка в Заслав'ю: «козаки вдерлися до міста та нищили поляків...», розподіл і розташування козацьких військ на південно-східній частині Волині. Дослідник аналізує листи А. Фірлея до короля: «дуже важко терпіти та зносити напади козаків», до Осолінського»: король Ян Казимир був незадоволений тим, що військо стає під Збараж.. ми цього не хотіли..ситуація була складна...єдиним виходом було з'єднатись з досить популярним серед військових Я. Вишневецьким...усі сили в'їхали у Збараж...» [26, с. 36—63].

Своєю ґрунтовністю виділяється дослідження М. Роговіча «Битва під Збаражем 1649 року», котрий вперше в історіографії розглянув увесь комплекс головніших питань, намагаючись якомога повніше реконструювати панораму події [36]. Глибокий аналіз джерел дозволив зробити цінні додатки, що складаються з 12 маловідомих джерел та 26 карт і планів. Правда, їй властивий і типовий для польської історіографії недолік: вилучення з обрахунків чисельності польського

війська обозних слуг, візників й ін. («челяді»), котрі брали участь у боях, некритичне сприйняття польських джерел щодо чисельності української і кримської армій, їхніх втрат під час облоги, глорифікації польської зброї і духу тощо. Книга містить 8 розділів. Про підготовку до кампанії 1649 р. козацьких і татарських військ висвітлено у II розділі: «Діяння військ козацьких і татарських перед облогою» [36, с. 31—43]. У розділі описує підготовку до облоги, відображено хронологію історичних подій, починаючи з 23 лютого по червень 1649 року. Називає причину військової підготовки козаків — «відповідь на довготривалий наступ польський на Поділлі» [36, с. 32]. Вказує конкретну дату становища козацьких та татарських військ, їх розташування і кількість осіб у військових таборах. «У квітні Хмельницький розпочав концентрацію полків: підходили татарські групи з Криму, наддунайські турки, всі орди, які були у власності кримського хана». Називає дату 16 квітня, коли козаки приготувалися до наступу в напрямку Меджибожа. Паралельно порівнює з татарським військом, описує його сили, розміщення, склад, кількість осіб (20000 осіб).

Травень-червень — дослідник детально описує маршрут козацьких і татарських таборів, їх розташування і становище, описує зміни у складі військ перед прибуттям Іслам Гірея III: кількість татар збільшилася — до 40000 і козаків — до 200000. Описуючи маршрути Іслам Гірея, Роговіч опирався на татарську хроніку Санего.

У сучасній польській історіографії основна увага приділена висвітленню Збараської облоги польської армії, жовніри якої продемонстрували високі бойові якості і вражаючу мужність. Важливе значення для вияснення укріплень польських обозів біля Збаража і Зборова мають праці С. Александровіча, котрий ґрунтовно проаналізував виявленні карти-схеми їх розташувань і фортифікацій. К. Сьледзінський акцентував увагу на показі героїзму польських вояків та вмілому керівництві ними командування, виділяючи при цьому талант І. Вишневецького. Д. Анджейчак приділив особливо велику увагу висвітленню подій, що передували власне самій облозі.

Джерела і література

1. Битва під Збаражем 1649 року : наук.-попул. вид. / упоряд. : О. Підгірський, В. Чайка. Збараж-Тернопіль: Джура, 2009. 111 с. : іл., фотогр.
2. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький / Проспер Меріме / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів, 1990. 301 с.
3. Брехуненко В. Зборівська та Збараська битви. Богдан Хмельницький. К., 2007. С.30—35.
4. Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького. Київ, 2009. 60 с.
5. Величко, С. В. Літопис: у 2 т. / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука. Київ: Дніпро, 1991, с. 60—61

6. Вирський Д.С. Анонімний «Катафалк рицарський» (1650) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.). *Укр. іст. журн.* К., 2012. № 6. С. 401—411
7. Грушевський, М. Повстання Хмельницького. *Ліюстрована історія України* / зав. ред. Ю. Мезенка. Київ, 1990. С. 296—316.
8. Документи Богдана Хмельницького 1648—1657 / упоряд. : І. Крип'якевич, І. Бутич; відп. ред. Ф. П. Шевченко. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. 738 с.
9. Клепацький П. Літопис Величка. *Записки Полтавського ІНО.* Т. 2. 1925. С. 37—76. Щодо Г. Граб'янки, то про діаріуша він пише в титулі свого твору: «З різних літописів і з діаріуша, на тій війні писаного» (Летопись Григория Грабянки. К., 1854).
10. Костомаров М. Богдан Хмельницький : іст. моногр.; передм. В. Мороза; худож. оформ. А. Дерев'янка. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 843 с.
11. Кравченко, В. Облога Збаражу. Збаражчина : зб. ст., матеріалів і споминів / ред. В. Жила; літ. ред. ЯрСлавутич. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1980. Т. 1. С. 109—120.
12. Кралюк, П. М. Богдан Хмельницький: легенда і людина. Харків: Фоліо, 2017. 282 с.: іл.
13. Крип'якевич, І. Козацька держава. Богдан Хмельницький. Історія України. 2-е вид., перероб. і доп. Львів, 1990. С. 183—202.
14. Мельничук, Б., Юрчак Н. Шляхами Богдана Хмельницького на Тернопільщині. Тернопіль, 1991. 57 с.
15. Мицик Ю. А. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме. *Вісник історії краю.* 2009. Ч. 1. С. 5.
16. Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття ; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознав., Дніпропетр. від-ня. Дніпропетровськ: Дніпро, 1996. 260, [2] с.
17. Петровський М. Псевдодіаріуш Самійла Зорки. ЗІФВ ВУАН. Кн. XVII. К., 1928. С. 160—204.
18. Смолій, В., Степанков В. Богдан Хмельницький. К. : Вид. дім «Альтернатива», 2003. 400 с: іл.
19. Степанков В. Збаразько-Зборівська кампанія українського війська та її наслідки (травень-серпень 1649 р.) : методичні поради й джерела до вивчення теми. Проблеми дидактики історії. 2016. Вип. 7. С. 54—100. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prdist_2016_7_8.
20. Тези доповідей наукової конференції «Збаразька битва і Зборівський мир / гол. ред. А. Маціпура; ред. кол. : Н. Макачук, В. Чайка, О. Миць [та ін.]. Збараж, 2009. 49 с.
21. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження гетьмана України Богдана Хмельницького [Текст] / гол. ред. А. Маціпура; ред. кол. : П. Войтина, М. Данилейко, А. Малевич [та ін.]. Збараж, 1995. 38 с.
22. Чайка В. Збаразький замок / рец. : С. Пивоваров, О. Петровський; літ. ред. В. Кравчук. Тернопіль: Астон, 2011. 119 с.
23. Чуприна В., Чурина З. Хмельниччина 1648—1655 рр. : визвольна війна укр. народу під проводом Б. Хмельницького. Львів : Світ, 2003. 176 с.
24. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. З франц. Ю. Назаренко. К : Томіріс, 1993. 224с.
25. Шевчук В. Панегірик Богдану Хмельницькому та Івану Виговському з 1649 року. *Україна. Наука і культура.* Вип. 29. К., 1996. С. 110—119.
26. Andrzejczak D. Kampania zbaraska 1649 roku. Adam marszalek, 2012. 286 s.
27. Kubala L. Jerzy Ossoliński. *Dziela Ludwika Kubali:* wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez autora. Lwów, Warszawa, 1924. Т. 1. 516 s.
28. Kubala L. Szkice historyczne. Serja I i II : wydanie piąte. *Dziela Ludwika Kubali.* Lwów, Warszawa, 1923. Т. 2. 448 s.
29. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. *Ludwik Kubala. Szkice historyczne.* Serja I i II : wydanie piąte. *Dziela Ludwika Kubali.* – Lwów, Warszawa, 1923. Т. 2. –S. 71—122.
30. Kochowski W. Annalium Poloniae ad obitu Vladislai IV. Climacteres scriptore Vespasianc a Kochova Kochowski. Cracowiae, 1683. Cl. I. S. 7.
31. Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. Pestini, 1789. Див. : Національна бібліотека України ім. Вернадського. Відділ стародруків. Р. 1206; 1374.
32. Sledzinski K. Zbaraz 1649. Warszawa : Bellona, 2005—2014. 155 s.
33. Szustakowski M. Od Zbaraza do Wroclawia — na Czarnym Szlaku : wspomnienia. Wroclaw: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wroclawskiej, 2010. 175 s.
34. Fraś, L. Obrona Zbaraża w r. 1649 [Defense of Zbaraz in 1649]. Krakow : Drukarnia J. Gabłankowskiego [in Polish].
35. Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Самуель_Твардовський.
36. Rogowicz M. Bitwapod Zbarażem 1649. Oświęcim, 2013. S. 11—172.